

JOSIP UŽAREVIĆ
Filozofski fakultet u Zagrebu
Ivana Lučića 3, HR – 10 000 Zagreb

O JEZIKU

U članku se o jeziku razglaba s obzirom na tri njegove protege (dimenzije): posredničku (medijalnu), umjetničku i nacionalno-kulturnu. S obzirom na prvi moment, jezik se pokazuje kao "medij medija" jer ne samo da upija i obuhvaća sve druge medije, nego kao svoje normalno stanje uključuju i autorefleksivnu relaciju (odnos prema sebi kao mediju). To mu, među ostalim, omogućuje da iskaže Ja (subjekt iskazivanja) te da afirmira paradoks kao vlastitu bit. Druga protega - umjetnička uporaba jezika – još očitije upućuje na njegovu paradoksalnu narav: jezik u umjetnosti transcendirira sam sebe ne prestajući pritom biti jezikom. Osim toga, umjetnička uporaba jezika aktivira ("sugerira") svjetsku semantiku koja nije karakteristična za iskaze svakodnevno-pragmatičnoga jezika. Na kraju, treća protega omogućuje poistovjećivanje jezika s narodom, odnosno njihovo usko (intimno) povezivanje. Za razliku od prethodne (druge) protege, unutar koje se jezik shvaćao kao građa za književnost, ovdje se književnost razumijeva kao gradbeni element nacionalnoga jezika (svijesti, kulture, povijesti, života). Dakle, u svim trima protegama jezik očituje svoju vjerojatno najvažniju moć ili sposobnost – svjetotvornost.

KLJUČNE RIJEČI: *jezik, medij, jezične dimenzije*

Razmatranje što slijedi nije lingvističko niti pretendira na to da se svrsta u red tzv. izvornih znanstvenih radova. Riječ je o nekoj vrsti rekapitulacije kojoj istraživač povremeno pribjegava nakon višedesetljetnoga teorijskoga i analitičko-praktičnoga promišljanja jezika u njegovoj neobuhvatnoj i uzbudljivoj složenosti. Pretpostavljam da iskustvo jezika koje bismo mogli označiti kao *pjesničko-filozofsko* (za razliku, recimo, od jezikoslovno-egzaktnoga) nije svojstveno samo pjesnicima, filozofima ili književnim teoretičarima, nego isto tako i jezikoslovcima, uključujući i leksikografe: svatko tko je imao priliku da se studioznije upozna s djelima poput, recimo, Daljeva *Objasnidbenoga rječnika živoga velikoruskoga jezika (Tolkovyj slovar' živago velikoruskago jazyka, 1863 – 1866)* - razumjet će o čem ovdje govorim. Naime, koliko se god mi intenzivno i dugo, studiozno i nadahnuto bavili jezikom, on će uvijek transcendirati naše spoznajne napore. O tome možda najbolje svjedoči činjenica da jezik nadilazi (obuhvaća) metajezik, tj. on je bogatija, kompleksnija stvarnost od bilo kojeg opisa i od bilo koje definicije što se odnose na nj.

Jezik ćemo ovom prilikom razmotriti s obzirom na tri njegove protege. One nisu jedine, ali mi se čine osobito zanimljivima i važnima. [Namjerno uzimam riječ "protega" (dimenzija), a ne "strana" ili "aspekt", jer izgleda da "dimenzionalnost" u bitnijem smislu pogađa narav jezika nego "aspektualnost"].

Prvo ćemo pokušati odrediti osobitost jezika s obzirom na njegovu često postuliranu "medijalnu" ulogu (jezik je "posrednik", komunikacijsko "sredstvo", "oruđe" koje služi prenošenju obavijesti). Drugo, zanimljivo je razmotriti "ponašanje" ili "funkcioniranje" jezika u verbalnoj umjetnini, odnosno književnome djelu (jezik kao građa za književno djelo). Treće, jezik se može (pa i mora) shvatiti kao vjerojatno najkompleksnije očitovanje kolektivne (nacionalne) i pojedinačne (personalne) svijesti (jezik = čovjek = narod); ta se protega jezika ne može dokraja svesti ni na njegovu komunikacijsku ni na estetsku (poetsku) dimenziju. Sve te tri protege (od kojih prva, kao što ćemo vidjeti, promovira jezik u "medij medijâ") izražavaju vjerojatno temeljnu osobinu, sposobnost ili moć jezika – *svjetotvornost*.

1. Iako se jezik često određuje kao "komunikacijsko sredstvo", odnosno kao "medij" koji posreduje među dvjema svijestima (iskaznim subjektima) - pošiljateljem i primateljem, ne smijemo previdjeti da taj "medij" ima osobit status. Naime, "medijsko" shvaćanje jezika, po kojemu je jezik posrednik između zbilje i svijesti ili između svijesti i svijesti, polazi od razumljiva i prihvatljiva stava da je jezik mehanizam koji može oblikovati, prenositi i čuvati obavijesti o različitim sferama zbilje - kako unutarne (duhovne, psihičke, mentalne) tako i izvanjske (materijalne, objektne). Međutim, ovdje želim upozoriti na dvije stvari koje se teško mogu iščitati iz tako formulirana stava.

Prvo, jezik je kadar oblikovati ne samo *vlastite poruke*, tj. poruke izražene u vlastitu mediju, nego je isto tako kadar "prevoditi" *poruke iz svih drugih medija* – slikovno-vizualnoga, glazbenoga, arhitekturnoga itd. Istodobno, ti drugi mediji, kako se čini, ne mogu u okviru vlastite "medijske" logike "prevoditi" ili "prenositi" jezične poruke (iskaze, tekstove). [Ovdje se ne bi trebali računati npr. natpisi na zidovima, grobnicama, postoljima, slikama i sl.: takvi natpisi jesu, doduše, uklopljeni u "poruku" drugoga medija – npr. u zgradu ili sliku -, ali sami ne postaju slika ili zgrada, nego čuvaju svoju tekstnu (jezičnu) narav.] Naprotiv, kada želimo istaknuti smisaonu i strukturnu bit nejezičnih medija, pozivamo se upravo na njihovu "jezičnost": tako se npr. kaže: "jezik slikarstva", "jezik glazbe", "jezik arhitekture". Iako tu "jezik" ima metaforički odnosno metonimijski smisao (a ne doslovni), "jezičnost" tih drugih medija sugerira njihovu strukturiranost, raščlanjenost, semantičnost, komunikativnost itd. Zanimljivo je, s druge strane, da često govorimo i o "arhitekturnosti", "slikovitosti" ili "muzikalnosti" jezika. Te odlike, međutim, ne shvaćamo sada kao nešto što zadire u bit (specifičnost) jezika, nego kao nešto što tu bit tek dodatno suodređuje. Funkcionalna i strukturna asimetrija između jezika i nejezičnih medija ostaje dakle sačuvana.

Iz činjenice da jezik upija ili obuhvaća sve druge medije, a da, kako se čini, nijedan drugi medij ne može obuhvatiti jezik, slijedi zaključak da je jezik "medij medijâ" ili "medij nad medijima".

Tu postavku podržava i drugo njegovo unikatno obilježje. Riječ je o tome da je jezik, sudeći po svemu, jedini medij koji u svojim tvorbama (porukama) može označiti, odnosno strukturno izraziti, ne samo neku predmetnu (tvarnu ili duhovnu) stvarnost, nego i *subjekt dane tvorbe* (poruke, iskaza, teksta). Drukčije govoreći, nejezični mediji nisu kadri u svojim tvorbama izraziti *Ja*. To nipošto ne znači da, naprimjer, neko glazbeno, slikarsko, kiparsko, arhitektonsko umjetničko djelo nema personalnosti, tj. da u sebi ne sadrži kako unikatnost svojega autora, tako i vlastite neponovljive formalne ili sadržajne osobine. Međutim, to je ona razina personalnosti (unikatnosti) koju nalazimo u svakoj umjetnini, i koja se može označiti kao umjetničko *Nad-Ja ili motrište cjeline*. Riječ je, naime, o takvu *Ja* koje je raspršeno po svim strukturnim porama i elementima dane umjetničke cjeline (tvorbe) i koje se nikakvim seciranjem ne može izdvojiti odnosno objektivirati kao zaseban element. (Obrnuta strana te iste teze mogla bi glasiti ovako: u svakome, pa i najmanjem fragmentu cjeline otkriva se – u skladu s fraktalnim načelom samosličnosti – subjekt danoga djela, njegovo *Ja*.)

Kao što je već istaknuto, jedino "medij" jezika podrazumijeva mogućnost objektiviranja iskaznoga *Ja* kao svoje obično (neumjetničko, prozaično) stanje: "Ja sam student", "Ja se ne bojim", "Meni je neugodno", "Sa mnom nešto nije u redu". To ide dotle da jezik, shvaćen kao "medij", može tematizirati (opisivati, analizirati, ocjenjivati) i sama sebe - vlastiti ustroj, funkcije, ciljeve, vrijednosti, manjkavosti. U toj mjeri i u tome smislu to, kako se čini, ne može činiti nijedan drugi medij. Iako su reminiscencije na prethodna djela, parodiranje, citiranje mogući, pa i nužni, u svim medijima - objektiviranje vlastite "medijalnosti" rezervirano je, kako izgleda, samo za "medij" jezika. Odatle, među ostalim, i njegova inherentna paradoksalnost kakvu ne poznaju drugi mediji. Ako se ne varam, paradoksa nema u glazbi, plesu, kiparstvu, a vjerojatno ni u slikarstvu (kao što sam svojedobno pokušao pokazati analizirajući grafike intrigantnoga nizozemskoga slikara Mauritsa Cornelisa Eschera).

2. Drugu protegu u kojoj postoji jezik, i koju on možda sam sebi stvara, možemo detektirati ako se zapitamo: *Što je jezik književnosti (za književnost)? i Što je književnost jeziku?* Oko tih pitanja zapodijevali su se sporovi između lingvisti i književnih teoretičara. Jakobson je tako tvrdio da je književnost *u* jeziku te da je ona, prema tomu, jedan od segmenata jezika, a lingvistika obuhvaća poetiku (shvaćenu kao teorija književnoga djela). Književni su pak teoretičari tvrdili suprotno: jezik je književnomu djelu tek građa te je on, prema tomu, jedan od elemenata književnosti, on je *u* književnome djelu. Kao ključni argument za tezu da se književnost ne može svesti na jezik poslužila je činjenica da je svako književno djelo jezična tvorba, ali da svaka jezična tvorba nije umjetničko djelo, tj. književnost. Formulirana iz drugoga rakursa, ta teza izgleda ovako: u jeziku postoji sve što i u poeziji, osim same poezije. Zato mnogi zaključuju da u umjetničkome verbalnome tekstu postoji još nešto osim jezika, i to "nešto" moglo bi za književnost biti odlučujuće. Međutim, kolikogod mi pažljivo proučavali književni tekst i prekapali po njem, nećemo naići ni na jednu sastavnicu koja ne bi bila "jezična". Teško bi se npr. bilo složiti sa stavom da ritam, rima, stilske figure itd. nemaju "jezičnu", nego "čisto pjesničku (književnu)" narav. Čak i kad se u jednome te istom jeziku susreću različiti versifikacijski sustavi, iz čega bi se moglo

zaključivati o neistovjetnosti nacionalnoga jezika i stihoslovnih načela, to ne mora značiti da ti različiti versifikacijski sustavi – recimo, silabički i akcenatski - nisu (ili ne mogu biti) izvedeni iz jednoga, odnosno zajedničkoga jezičnoga sustava. Te se na kraju čini kako se književno djelo ipak iscrpljuje u svojoj jezičnosti.

Mogući izlaz iz te logičke slijepe ulice, zapravo kružnoga toka, mogla bi biti ideja o višedimenzionalnosti jezika. Svojedobno je Mihail Bahtin izrekao misao da se u poeziji sve strane jezika naprežu do svojih krajnosti i da jezik tu nadilazi sebe sama. Upravo mi se to samotranscendiranje jezika čini ključnim momentom. Jezik obične svakodnevno-praktične poruke supstancijalno je onaj isti jezik što ga susrećemo i u književnome djelu. No dok obična poruka, promatrana s aspekta njezine semantičke i oblične strukture, zahvaća tek uzak stvarnosno-tematski i jezični prostor, umjetnički tekst ima ambiciju da u sebe uključi jezični i stvarnosni totalitet. Jezik u pjesničkome djelu ponaša se, kako je to formulirao Jurij Lotman, kao prirodni jezik u cjelini, a ne kao nekakav "izbor iz jezika", odnosno kao jedan od tzv. funkcionalnih stilova. Mehanizam koji tu "radi" možemo opisati kao *lokalno postizanje (ili dosezanje) totaliteta*. To znači: umjetnički jezični tekst, shvaćen kao prostorno i vremenski ograničena i strukturirana verbalna masa, tematizira i preslikava na sebe ("upija") sveukupan prostor prirodnoga odnosno nacionalnoga jezika. Jezik su u umjetnosti udvostručuje (ponavlja), baš kao što se stvarnost udvostručuje (ponavlja) u jeziku. Ali to ustvari nije nikakvo udvajanje, nego iskazivanje ili očitovanje jednoga jedinoga svijeta, beskrajno prelamanog i umnažanog u svakoj novoj umjetničkoj formi.

S rečenim je povezan problem "sveznačnosti" riječi u umjetničkoj strukturi, odnosno fenomen "svjetskih značenja" koja karakteriziraju umjetničku dimenziju jezika. Naime, semantičke jedinice u umjetničkome iskazu ne znače samo ono što im pripisuju rječnici, leksikoni ili enciklopedije, nego se prostorno i vremenski univerzaliziraju te - u idealnu slučaj - zahvaćaju svaku povijesnu ili geografsku zonu, aktivirajući mehanizam prepoznavanja u svakoj svijesti u koju dospiju. Tako npr. riječ "Turci" u iskazu "Drumovi će poželjet Turaka, al' Turaka više biti neće" ne upućuje samo na maloazijski narod koji je nekoliko stoljeća nemilosrdno vladao Balkanom, odnosno našim prostorima. Ovdje oni označuju *svakoga* neprijatelja, *svaku* premoćnu i tiransku vlast – očitovala se ona na Balkanu u 16., 17., 18. i 19. stoljeću, ili u Africi u 20. i 21. stoljeću, ili u nekom budućem ratu zvijezda. Na sličan način "drumovi" nisu tek prostorno, vremenski i stilski obilježena riječ (turcizam) za ono što danas obično nazivamo "cestom", nego oni znače *svako* "ovdje", *svako* "tlo" koje se sudbinski osjeća svojim i bez kojega nema života i opstanka (domovina, zavičaj). Odatle dojam fine, gotovo neuhvatljive, ali vrlo efektne ironične i autoironične superiornosti (ili superiorne ironije i autoironije) koju "drumovi" iskazuju prema "Turcima": Svi će naši neprijatelji nestati, pa i Turci koji nas sada bezdušno gaze, očito ne planirajući skoro otići; ah, kako će nam jednoga dana biti dosadno bez njih!

Pa ipak: za književnoteorijsko i analitičko mišljenje ostaje tajna *kako* je jednoznačnost povezana sa sveznačnošću, *kako* "drumovi" i "Turci" dobivaju univerzalna (svjetska) obilježja - svojega i tuđega, stalnoga i prolaznoga, superiornosti žrtve i inferiornosti nasilja i nasilnika.

3. U slavenskim se jezicima riječ "jezik" nekada poistovjećivala s riječju "narod". Dakako, nisu isto "narod" i "jezik": ne samo da postoje jezici koji su "materinski" nekim narodima, nego postoje i narodi koji govore nekim jezicima ("bilingvalni narodi"). Pa ipak, zanimljivo je i važno uočiti da se broj jezika i broj naroda u svijetu u dobroj mjeri preklapa. Računa se, naime, da jezika ima od 2500 do 5000, a naroda od 3000 do 4000. To znači da bi se "normalnom", kako statistički tako i metafizički, mogla smatrati formula "jedan narod – jedan jezik". Isto u načelu vrijedi i za pojedinca: "jedan čovjek – jedan jezik".

Jezik je, znamo, ugrađen u definiciju čovjeka kao bića. Logično je stoga da se jezik susreće kao jedna od najvažnijih sastavnica identifikacijske i samoidentifikacijske definicije naroda. Tako, na primjer, "hrvatski jezik" nipošto nije isto što i "hrvatski sport", "hrvatska glazba", "hrvatska znanost", "hrvatska filozofija"; niti je isto što i "hrvatska književnost". Vidjeli smo već da svi "mediji", sva područja duhovnoga i materijalnoga bitka, uključujući i književnost, imaju svoj izraz i svoje očitovanje u jeziku, a nijedan "medij" ne može obuhvatiti ili učinkovito zamijeniti jezik, niti to mogu svi zajedno. Zato borba za ime jezika, koja je dramatično obilježila hrvatsku povijest posljednjih dvjestotinjak godina, nije bila niti je mogla biti isključivo lingvistički problem. Naprotiv, u pojedinim su razdobljima pitanja imena i naravi jezika imala prvorazredno ideologijsko, političko, etnopsihologijsko značenje (što je, dakako, otkrivalo i tamne strane tih procesa).

Vratimo se na kraju još jednom na problem odnosa jezika i književnosti, pri čemu jezik sada shvaćamo kao najkompleksniji izraz kolektivne i individualne svijesti i samosvijesti. Tu je književnost shvaćena kao sastavnica kulturne i općenarodne svijesti, tj. ona je ovdje *u jeziku*.

U razmatranoj dimenziji jezika zanimljivo je i važno uočiti sljedeću asimetriju. Naime, teorijski je moguće zamisliti da se, zahvaljujući prevođenju, sva djela svih književnosti svijeta nađu u jednome jeziku, ali je teško ili gotovo nemoguće pretpostaviti da bi se svi jezici mogli naći u jednoj književnosti. Dvojbe izazivaju čak i slučajevi kao što je npr. hrvatska književnost u kojoj imamo djela na latinskome, njemačkome ili talijanskome jeziku. Tu se postavlja pitanje: kada hrvatski autori pišu na tim jezicima, pripadaju li oni hrvatskoj književnosti ili onoj stranoj književnosti od koje su preuzeli jezik? U danome je kontekstu možda najmanje problematičan latinski jezik koji je kao *mrtvi jezik*, ali i kao jezik s osobitim kulturnim statusom, postao zapravo a-nacionalan ili trans-nacionalan, što mu je omogućilo da mnogo stoljeća funkcionira kao jedan od književnih jezika obrazovanih Hrvata. Pritom ne treba smetnuti s uma samorazumljivu činjenicu da latinski nije za nas mogao imati status *materinskoga jezika*.

Kao što se neprirodnom pa i nelogičnom pokazuje multilingvalnost neke nacionalne književnosti, isto je tako teško zamisliti da bi pojedinačno književno djelo, npr. lirska pjesma, moglo biti napisano na dvama ravnopravnim, tj. semantički i stilski istovrijednim te kvantitativno podjednako zastupljenim jezicima. Pritom, dakako, ne računavamo brojne primjere uporabe *elemenata tuđega jezika* koji kao neka vrsta stilsko-strukturne provokacije ili pozadine služe

postizanju osobitih učinaka na materinskome jeziku (parodiranje, citati, igre riječima i sl.).

Ipak, bez obzira na to koliko formule "jedan narod - jedan jezik" i "jedan čovjek – jedan jezik" bile empirijski i statistički uvjerljive, načelna mogućnost poliglotizma, prevođenja i međujezičnoga sporazumijevanja govori u prilog ideji da u svakome jeziku postoji neki "transcendentalni sloj", neki "protojezik", neka matična jezična stanica ili jezična singularnost koja omogućuje kako raznolikost (bogatstvo) jezikâ tako i njihovo univerzalno obilježje "jezičnosti". A bitno je obilježje svakoga jezika da može *sve* izreći ili označiti. Promatran kao cjelovit izraz kolektivne (kulturne) ili individualne svijesti – jezik, dakle, izražava svijet, on je svjetotvoran. Stoga se valja složiti s Romanom Jakobsonom kada kaže da se jezici ne razlikuju po tomu što *moгу*, nego po tomu što *moraju* izraziti.

Upravo u toj ključnoj točki – svjetotvornosti – dodiruju se, a u određenu smislu i poistovjećuju kategorije *nacionalnoga jezika* i *jezičnoumjetničkoga teksta*, *sveukupnosti* i *pojedinačnosti*. Drukčije govoreći, književni tekst preuzima na sebe iste one svjetotvorne funkcije što ih po definiciji nosi cjelina prirodna (nacionalnoga) jezika. Time se objašnjava visok status što ga književnost tradicionalno ima u kontekstu povijesti i kulture nekoga naroda. Naime, književnost je tu shvaćena kao vrhunska jezična kompetencija, odnosno kao krunska manifestacija nacionalnoga jezika.

S druge strane, promatrano upravo s aspekta svjetotvornosti, nerijetko se događa da književnosti, ili čak pojedinačni tekstovi, nadživljuju jezike u kojima su prvobitno nastali. To jest: izvorni je jezik odavno mrtav, a tekstovi ili cijele književnosti žive punim, novim životom u nekome drugom jeziku i drugoj kulturi. Najpoznatiji i najdojmljiviji primjer svakako je *Biblija*. Tako dolazimo do temeljnoga paradoksa koji karakterizira odnos jezika i književnosti: kvalifikacije kao što su "*neprolazna* ljepota", "*neizmjerljiva* dubina i snaga" ili "*vječno* postojanje" nisu primjenljive na jezike, nego samo na tekstove (književne, filozofske, vjerske).

4. Kao što smo vidjeli, jezik posjeduje mnoge fascinantne osobine, koje je nemoguće sve prebrojiti i opisati. Još samo spomenimo činjenicu da je jezik, kao i kultura u cjelini, *nenasljedan*. To znači da ga primamo *izvana*, od drugih ljudi. Ne nauči li dijete do pete godine ni jedan jezik, ono zauvijek ostaje lišeno toga vrhunskoga mentalnoga dara te je samim tim osuđeno na nenadoknativ hendikep. Ako dakle jezik na ontogenetskoj (individualnoj) razini mora biti *dobiven izvana*, kako stoje stvari na filogenetskoj (općeljudskoj) razini? Ovdje se problemi *geneze jezika* nenadano pokazuju kao sukladni problemima *geneze života*. A to nas dalje gura u vrtlog dubokih i zasad nerješivih pitanja...

Zagreb, 17. 12. 2003. – 16. 4. 2005.

LITERATURA¹

Mihail Bahtin, "K estetike slova", u: *Kontekst 1973*, Nauka, Moskva, str. 258-280.

Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov, *Čet i nečet. Asimetrija mozga i znakovyh sistem*, Sovetskij pisatel', Moskva, 1978.

Roman Jakobson, *Lingvistika i poetika*, Nolit, Beograd, 1966.

Jurij Lotman, *Struktura umjetničkog teksta*, Alfa, Zagreb, 2003.

Dietrich Schwanitz, *Teorija sistema i književnost. Nova paradigma*, Naklada MD, Zagreb, 2000.

Josip Užarević, *Književnost, jezik, paradoks*, Revija, Osijek, 1990.

Josip Užarević, "Prema teoriji pjesničkoga prevođenja", *Književna smotra*, 1994, br. 91, str. 90-97.

ON LANGUAGE

SUMMARY

The paper discusses language according to its three functions (dimensions): mediatory, artistic, and national and cultural. According to the first function, language is presented as "the medium of the medium" since it does not only absorb and encompass all other media, but it also includes the self-reflective relation as its normal state (the relation to its own self as a medium). This, among others, enables it to express the I (subject of the statement) and also to affirm paradox as its proper essence. The second function – artistic use of language – refers even more obviously to its paradoxical nature: language in art transcends itself without ceasing to be language. Furthermore, the artistic use of language activates ("suggests") world semantics which is not characteristic of the utterances of the everyday pragmatic language. Finally, the third function enables the identification of language and nation and their tight (intimate) connection. In distinction from the former (second) function where language is understood as a material for literature, here literature is conceived as a building element for the national language (consciousness, culture, history, life). Therefore, in all of the three functions language demonstrates its probably most important power or ability – the ability to shape the world.

KEY WORDS: *Language, Medium, Language dimensions*

¹ Popis literature što ga ovdje predlažem valja shvatiti kao pozadinu na kojoj se jasnije mogu ocrtati glavne postavke teksta, a ne kao iole iscrpnu bibliografiju o predmetu (koja bi, to je svakomu jasno, uključivala stotine ili tisuće jedinica).